

Религиозно-провиденциалните възгледи в живота на българина езичник (VII – ср. IXв.)

Ренета Златева

The Religious Providential Views in the life of the Bulgarian pagan (VIIth century – to the middle of the IXth century): The author of the present article makes an attempt to represent the relationship between man and God in the pagan period of Bulgarian medieval history on the basis of substantial monuments and written sources. The faith in God and Providence is of essential significance for the erection of personality in those ages.

Key words: Religious Providential Views, Bulgarian pagan, Pagan System of State Period, relationship between man and God

ВЪВЕДЕНИЕ

Векове наред българинът силно вярва в божественото и го търси навсякъде – около и в себе си. Връзката Бог-човек стои на предна позиция не само в живота на владетеля, но и в живота на обикновения човек. В почти всяко свое начинание българинът езичник се стреми да открие провиденческите знаци, за да определи правилна или грешна е посоката на действията му.

Религиозно-провиденциалните възгледи на българите обикновено се свързват с християнския период от средновековната ни история. В ползрението на изследователите, интересувачи се от проявленията на бога в езическия държавностен период, най-често стои използваната титлатура “от Бога поставен владетел”. Въпреки че не засягат точно настоящия въпрос, в трудовете си значителен брой наши видни историци дават ценни насоки за подобно изследване. Сред тях са акад. Д. Ангелов [1], проф. П. Ангелов [2], проф. Г. Бакалов [3; 4], проф. В. Бешевлиев [5], проф. Ст. Ваклинов [6], проф. П. Добрев [10; 11], проф. Д. Овчаров [14], проф. Р. Рашев [16], проф. Ст. Станилов [17], Цв. Степанов [18; 19; 20; 21].

Изворовата база, на която се опира изследването, включва данни от веществени и писмени източници от разглеждания период: епиграфски паметници и сведения от гръцки и латински извори за българската история. Улеснение в работата по настоящата проблематика дава фактът, че сведенията от двете групи извори до голяма степен се препокриват, а това, от своя страна, позволява да се направят по-прецизни заключения.

ИЗЛОЖЕНИЕ

От древни времена нашите предци смятат, че човек може да предвиди бъдещето и да въздейства върху него. Разбира се, тук става въпрос за точно определени, посветени в тези действия хора. Графичните изображения от Мадара и Плиска от периода VIII–IX в., представящи шамански ритуали, дават сведения за религиозните вярвания на българина езичник. Като притежатели на способността да общуват с невидими духове шаманите се явяват връзката между двата свята – видимия и невидимия [14: 59-74]. Във владетелския двор магическите действия се извършват от боил колобъра – третият по важност сановник в държавата, който постоянно съблюдава “движението на небесните светила”, за да узнае “волята на небето” [10: 119]. От 56-и отговор от “Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите” знаем, че последните правят молебени за дъжд [12: 101]. Същият извор (35-и отговор) дава информация за изпълняваните “заклинания” и “гадания” преди започването на военни действия [12: 89]. Чрез тях тогавашните българи търсят знаци от бога. Върховен гадател е и самият владетел. Кан Омуртаг прави жертвоприношение на Тангра, за да умилостиви/благодари/измоли божеството. Кан

Крум също лично свещенодейства пред смаяните погледи на християни и езичници. Откритите капища в района на Плиска, Преслав и Мадара ясно указват търсенето на връзка с бога от страна на езическите българи [14: 50-58].

През Късната античност и Средновековието държавностните идеи се разглеждат предимно от религиозна гледна точка. Тази причина налага и утвърждаването на принципа за обожествяване произхода на властта [4: 5]. Владетелят през разглежданата епоха е върховен ръководител на вътрешната и външната политика, законодател, съдия, главнокомандващ, жрец. Тези разнопосочни негови прерогативи се свързват с господстващата през Средновековието самодържавно-религиозна представа, че владетелят е заместник на бога на земята.

В езическия държавностен период от българската история религията оказва голямо влияние върху държавната идеология. Това се потвърждава и от писмените източници, и от веществените паметници. Неколкократно срещаната в каменните надписи титлатура на кана, представен като “от Бога владетел...”, е косвено указание за наличието на такава роля. До такъв извод достига проф. Бакалов в своя публикация, като примерът, който посочва, е един – каменният надпис от 822 година [4: 13].

Титултът на българските владетели, известен от каменни надписи от времето на Омуртаг (814–831) и Маламир (831–836), се състои от две формули: първата отразява титлатура “KANΑΣΥΒΙΓΙ” (“владетел от Бога”), а втората – “ο εκ Θεου αρχων” (“от Бога архонт”).

Заемайки становище относно “домашния” характер на първата формула, българските учени се обособяват в две групи. В подкрепа на това, че титлата KANΑΣΥΒΙΓΙ е заимствана от Източната римска империя, се обявява проф. Рашо Рашев [16: 42-43]. Във втората група влизат историци, които виждат във формулата оригинална държавностна идея. Сред тях са П. Ангелов [2: 131], П. Добрев [11: 100-101], Г. Бакалов [3: 51], Ст. Станилов [17: 10-12] и Цв. Степанов [19: 80-84].

Относно формулата “от Бога архонт” Цв. Степанов приема, че тя е гръцки превод на титлатурата KANΑΣΥΒΙΓΙ, но това се прави с цел: “тъй като гръцкият език е бил основен в международните отношения.” Според автора след 836 г., когато българската държава нараства значително, старобългарската титла се измества напълно от гръкоезичния вариант [19: 83-84]. В друга своя публикация той изказва мнението, че титлата KANΑΣΥΒΙΓΙ се свързва с “антихристиянската политика” на Омуртаг и Маламир. Според Степанов това е “титул, който не е равен на византийския” [21: 58]. Подобна позиция заема и Ст. Станилов [17: 12-13].

Отразявайки отношението на старите българи към привнасянето от Византия, Ст. Ваклинов посочва, че “официалната власт в езическа България се е въздържала в много случаи да заимства от Византия...” [6: 168].

На базата на гореизложените мнения можем да приемем, че титлатурата KANΑΣΥΒΙΓΙ е наложена от религиозните убеждения на старите българи, а не е заимствана от Византия. Що се отнася до заменянето с втората срещана форма “ο εκ Θεου αρχων”, то вероятно е прав Цв. Степанов, че това е направено с цел. Уточнението е необходимо, тъй като то в голяма степен се отнася до религиозните възгледи на нашите предци.

Летописният надпис на кан Крум (803–814) от Хамбарли (Хамбарлийски надпис) е един от редицата епиграфски първобългарски паметници, доказващи намесата на бог в човешките деяния според вярванията на старите българи. Текстът гласи следното: “Крум, архонтът с юбиги излезе с войската си срещу Адрианопол и брат му не го забрави, но излезе и той. И бог му [Крум] даде да опустоши следните места и крепости: Сердика, Дебелт, Констанция, Версиникия, Адрианопол. Тези мощни крепости той превзе. А на останалите крепости бог даде [вдъхна] страх и те [гърците] ги напуснаха и избягаха и долната земя [дн. Турска Тракия] той не забрави

тази земя, откъдето беше излязъл с цялата си войска и беше изгорил нашите земи сам старикът император, плешивият, и завзел беше всичко и беше забравил клетвите, и излезе срещу него архонтът Крум, за да воюва... и отиде, за да... опустоших... ” [5: 67-68]. В. Бешевлиев обръща внимание на пълното препокриване на данните от надписа със сведенията у византийския летописец Теофан Изповедник. Действително хронистът определя ромейските загуби като “божие наказание” [7: 284]. “Авторът на надписа е искал да изтъкне пред читателите християни, че войната на Крум е била справедлива и затова християнският бог му е помогнал... Това, пише изследователят, показва, че съставителят на гръцкия текст на надписа е бил християнин, може би монах, както и хронистът Теофан, които вярвали, че станалото е било божие наказание...” [5: 69].

Предвид силната вяра в езическия бог и в провидението едва ли тук става въпрос за намеса на чужда гледна точка, независимо от толерантността, която демонстрира Крум към други вери и етноси. В надписа откриваме провиденциален елемент, според който победите на българския владетел са тясно обвързани с волята на бога. Преплитат се съдната (поради това, че императорът не спазва дадената дума) с военната му функция (с божията помощ Крум постига военните си успехи).

Първата откъслечна част на летописния надпис от Силистра, регистриращ успехите на кан Крум, гласи: “ - - - и онзи побеждавайки отиде... гърците в Маркели... като грифон и влезе Никифор... от неговия яд да не се съберат... гърците и отново се събраха... гърците *бог направи*... ият *бог направи* и... и го срещнаха гърците... град и се спря в... отиде в Адрианопол и... и военачалниците... - - - ” [5: 71]. И тук събитията стават по божия повеля. В. Бешевлиев предполага, че липсващата част би могла да се отнася до християнския Бог [5: 73].

Вторият откъслек от Силистренския надпис съдържа информация за извършено жертвоприношение от кан Крум: “ - - - неговите войски... победи Крум и отиде... направи жертвоприношение на морето... - - - ” [5: 71-72]. Извършвайки “скверни жертвоприношения на поляната пред Златните врата”, Крум иска от император Лъв V (813–820) да забие копието си в Златните врата [9: 155]. Според някои изказани мнения този езически акт има за цел да покаже на българския владетел изхода от предприетото начинание. Ако това е така, то и тук се търси знак от бога.

Третият веществен източник е един от надписите на Мадарския конник, съдържащ често срещаната средновековна молба към бога, но на базата на непълния текст трудно можем да направим достоверно предположение. Съхранените думи са: “... беше отхранен [угостен?...] развалиха *и от бога* Омуртаг *архонт*... изпрати... помогни ми...” [5: 67].

В “Житие на 15-е тивериуполски мъченици” от архиепископ Теофилакт Охридски четем думите на кан Омуртаг, оправени към убедения християнин Кинамон: “Не унижавай, казвал, нашите богове. Че тяхната сила е голяма, за доказателство служи това, че ние, *като им се кланяме, покорихме цялата ромейска държава*” [15: 111].

Териториалните придобивки стават факт благодарение на божията намеса в делата на българския владетел. Нищо непознато – паралел можем преспокойно да прокараме във византийските земи, където същите възгledi заменят само езичесвото с християнската религия, а българския кан – с византийския император. В посоченото Житие присъства покровителствената функция на божеството.

Търновският надпис на кан Омуртаг завършва така: “*Нека бог да го удостои да преживее сто години*” [5: 124]. Тук откриваме пожелателната функция на бога, закодирана в молба за здраве и дълъг живот.

Вторият строителен надпис на кан Омуртаг, т. нар. Чаталарски надпис, гласи: “Кан *субиги Омуртаг* е в земята, гдето се е родил *от бога архонт*. Обитавайки стана в Плиска, съгради малък стан на Тича и премести [там] войската си срещу гърци и славяни. И направи изкусно мост на Тича заедно с малкия стан и четири колони и отгоре на колоните постави два лъва. *Нека бог удостои поставения от бога архонт*, като гази добре с крака си императора, докато тече Тича и докато... като владее над многото българи и като подчинява враговете си *да проживее в радост и веселие сто години*. А времето, когато се съгради [това], беше по български сигор елем, по гръцки 15 индиктион” [5: 130-131]. Този надпис съдържа и двете титулатури – “ΚΑΝΑΣΥΒΙΓ” и “ο εκ Θεου αρχων”. Вероятно тук, както смята Цв. Степанов, става въпрос за показно изравняване с гърците.

Първата молба на владетеля към бога е в посока запазване на мощта му (силата на държавата) и постигане на завидна позиция на страната. Втората (“да владее над многото българи”) е в посока разширяване територията на България. Несъмнено това означава нарастване престижа на владетеля, тъй като с уголемяването на държавата се увеличава и населението. Тук може да се долови пожелателна функция, отнасяща се до просперитета на страната. На трето място идва измолването “да проживее в радост и веселие”, което изразява понятието „щастлив” според В. Бешевлиев. Авторът сравнява желанието на българския владетел със стремежа на византийския император за щастлив живот на земята [5: 134]. Последната пожелателна функция се отнася персонално до владетеля, докато първите – до цялата държава. Прави впечатление, че канът поставя своята лична молба за дълъг живот не като самоцелно измолване, а като фактор, който е необходим, за да се изпълни желанието му за напредък на държавата.

В “Житие на Никифор” дякон Игнатий дава сведения за клетвите, които си разменят кан Омуртаг и византийският император Лъв V в чест на сключения в 815 година мир: “Тогава можело да се види императорът на ромеите със своите ръце да излива на земята вода от чаша, да обръща собственоръчно конски седла, да се докосва до тройна юзда, да вдига трева нависоко и да се гордее с всички тия неща, а езичници да се докосват с нечестивите си ръце до нашите божествени символи и да се кълнат в силата им” [8: 36-37]. Сведения за странната размана на клетви срещаме и у Продължителя на Теофан [9: 114]. Тези езически порядки могат да бъдат “разчетени” в следния смисъл: ако императорът смее да наруши поетите по мира задължения, то тогава бог ще му даде “урок”. Налице са познатите религиозно-провиденциални възгледи в лицето на възмездие, което бог не забравя (съдна функция на бога).

Надпис от Мадара указва извършеното жертвоприношение на бог Тангра от кан Омуртаг [5: 52]. Ст. Станилов посочва, че жертвоприношението се прави или по време на традиционен празник, или с цел да се изкаже благодарност на бога [17: 15]. Възможно е да има и трети вариант – да се иска благоволенieto/подкрепата на божеството. Независимо кое от изказаните предположения е вярно, ясно е, че старите българи непрестанно търсят връзката с бога и следят внимателно за неговите знакови послания.

В мирния договор от 820 година, сключен между Омуртаг и Михаил II Балба (820–829), е записано: “ - - - негов - - - ако императорът изле]зе, забравяйки клетвите, *не]ка бог му отдаде - - -*] Цюк и - - -] брат му - - -] името е на архонта Омуртаг], а времето беше от пришед]ствието на истинския бог 820, а от сътворението на све]та 6328. Направиха мир и] положиха клетва за написаното] в успоредните] хартии” [5: 114-115].

Веселин Бешевлиев открива тук ролята на провидението под формата на възмездие. Той отбелязва, че клетвата се дава пред бога и нейното неспазване го предизвиква към въздаване на възмездие [5: 115]. Знаем отношението на старите българи към даването на дума и полагането на клетва, така че в случая със

сигурност нашите предци регистрират вярата си в божие наказание (съдна функция на бога).

Строителният надпис на кан Маламир гласи: *“Кан събиги Маламир, от бога архонт: Неговият стар боил капхан Исбул направи този водоскок и го даде на архонта. А архонтът даде на българите много пъти ядене и пиене, а на боилите и багаините даде големи подаръци. Нека бог удостои от бога архонта да преживее заедно с капхан Исбул сто години”* [5: 32]. В този надпис също присъстват двете форми на титула. Освен това е отправена молба за здраве и дълъг живот.

Вторият надпис от Филипи на кан Пресиан (836–852) отново дава сведения за вярата на езическия българин в провидението: *“На многото българи от бога архонтът Персиан изпрати капхан Исбул, като му даде войски и ичиргу боила и кана боил колобъра. И капханът срещу смоляните ... Който и да търси истината, бог вижда, който и да лъже, бог вижда. На християните българите направиха много добрини. И християните ги забравиха, но бог вижда”* [5: 79–80].

Видно е, че езическият бог играе ролята на върховен, скрит съдия, който има последната дума над съдбата на хората. Разсъждавайки върху горепосочения надпис, Д. Овчаров заключава: *“От този надпис става ясно, че всемогъщият езически бог умее не само да подпомага, но и да наказва прегрешенията”* [14: 24].

Надписът от Мурфатлар с текст *“Небето помни”* [11: 106] напомня религиозно-провиденциален възглед със значение: каквото и да направиш, не можеш да се скриеш от бога, защото той вижда всичко. Или: *“Бог забавя, но не забравя”*. П. Добрев посочва, че българите са *“народ, който дълбоко вярвал, че всяко нарушение на дадената пред неговия Бог дума, ще стовари тутакси небесно възмездие върху главата на нарушителя”* [11: 107]. В посочения надпис експлицира наказателната/съдната функция на бога.

Разглеждайки известието на арабския пътешественик и писател Ибн Фадлан от X в., в което се споменава за вярата на волжките българи в божие провидение (причинилият неволно смърт се оставя да бъде съден от бога), П. Добрев заключава: *“От тази особеност [вярата в божие наказание] личи, че и за волжките българи законите не са били обикновени съдебни атрибути, а свещена връзка между човека и бога”* [10: 123].

Не са малко изследователите, които виждат в смъртта на наши средновековни владетели акт на сакрално цареубийство, въпреки липсата на преки известия по този въпрос. В *“Хрониката”* на Зигеберт е посочено следното сведение за кан Телец (762–765): *“Телец, като влязъл в сражение с император Константин [V Копроним], бил победен с големи загуби и позор за българите. Поради това той бил свален от българите и убит от тях заедно с първенците на народа...”* [13: 43]. Вероятно нашите предци виждат в тази загуба не нещо друго, а оттегляне подкрепата на бога от владетеля. В *“Синаксар на Цариградската църква”* се споменава за удушаването на ослепелия Диценг, *“погубен от собствените си люде”* [9: 288]. Тези примери засвидетелстват вярата на езическия българин в провидението.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От всичко изложено дотук можем да направим извода, че езическите българи силно вярват и в бога, в частност провидението, и в себе си като божи инструмент. Когато настъпят бедствия (природни или социални), със сигурност нашите предци си обясняват това с наказание от горе поради противобожии, да ги наречем, техни постъпки. Затова те търсят начин да си възвърнат благоволението Му. Стремят се да постигнат отново мир със себе си и с бога.

В езическия период, когато все още не са създадени първите писани закони (до нач. на IX в.), човек живее с онези норми, които самата общност счита за правилни. Едва ли много от тогавашните българи си позволяват да пренебрегнат

моралните порядки. Едно, че биха си навлекли гнева на целия свой род, и, второ – със сигурност “бог вижда”. Всичко това отрежда изключителната роля на религиозно-провиденциалните възгледи като нравствен регулатор на човешките отношения. Неразривната връзка между бога и човека е сред водещите приоритети на нашите предци. Тя продължава все така устойчиво, със завидно постоянство да се спазва и от българина християнин. В този смисъл едно по-мощно изследване в посока Бог-човек би дало много съществени изводи за нрава на тогавашния българин и за неговия светоглед.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ангелов, Д. Византийски влияния върху Средновековна България. В: Проучвания по византийска история. С., 2007.
- [2] Ангелов, П. Българско средновековие. С., 2007.
- [3] Бакалов, Г. Християнството и българите. – В: Сб. История на българите: необходимост от нов подход. Преоценки. Ч. 2. С., 1998.
- [4] Бакалов, Г. Религиозни аспекти на държавната идеология в Средновековна България. – В: Сб. Религия и църква в България. С., 1999.
- [5] Бешевлиев, В. Прабългарски епиграфски паметници. С. 1981.
- [6] Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура (VI – XI век). С., 1977.
- [7] Гръцки извори за българската история. Т. 3. С., 1959.
- [8] Гръцки извори за българската история. Т. 4. С., 1961.
- [9] Гръцки извори за българската история. Т. 5. С., 1964.
- [10] Добрев, П. За държавата и властта. С., 2003.
- [11] Добрев, П. Светът на прабългарите. Истини и заблуди. Прародина, преселения, военно дело, писменост и календар, религия и обичаи, държавност. С., 1994.
- [12] Латински извори за българската история. Т. 2. С., 1960.
- [13] Латински извори за българската история. Т. 3. С., 1965.
- [14] Овчаров, Д. Прабългарската религия. Произход и същност. С., 1997.
- [15] Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 1. С., 1978.
- [16] Рашев, Р. Бог и владетел преди Покръстването. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996.
- [17] Станилов, Ст. Българската монархия на средните векове. С., 2003.
- [18] Степанов, Цв. Българската държава VII – средата на IX в. Борбата за короната на “степната империя” (причини и последици). – В: Сб. История на българите: необходимост от нов подход. Преоценки. Ч. 2. С., 1998.
- [19] Степанов, Цв. Власт и авторитет в ранносредновековна България (VII – ср. IX в.). С., 1999.
- [20] Степанов, Цв. История vs Псевдонаука: Древнобългарски етюди. С., 2008.
- [21] Степанов, Цв. ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ, титлата на прабългарския владетел (Размишления върху идеята за върховната власт в предхристиянска България). – В: Старобългаристика/ Palaeobulgarica, XXI, 1997, № 3.

За контакти:

Ренета Златева, докторант към Катедра “Педагогика, психология и история”, Русенски университет “Ангел Кънчев”, e-mail: rzlateva@ru.acad.bg

Докладът е рецензиран.